

SLOVENSKÝ NÁRODOPIŠ

2

XVIII

VYDAVATELSTVO
SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED
BRATISLAVA 1970

V prezentovanom čísle Slovenského národopisu sú online
sprístupnené iba publikácie pracovníkov Ústavu etnológie SAV
(v obsahu farebne odlišené).

Ostatné práce, na ktoré ÚEt SAV nemá licenčné
zmluvy, sú vynechané.

Slovenský národopis je evidovaný v nasledujúcich databázach

www.ebsco.com

www.cejsh.icm.edu.pl

www.cceol.de

www.mla.org

www.ulrichsweb.com

www.willingspress.com

Impaktovaná databáza European Science Foundation (ESF)
European Reference Index for the Humanities (ERIH): www.esf.org

OBSAH

STUDIE

Ján Hanušin, Pojem a klasifikácia vodných mlynov na Slovensku	177
Ján Mjartan, Bývanie bezzemkov a robotníkov na Horehroní	223

MATERIÁLY ARCHÍV

Dušan Drljača, Príspevok k výskumu Slovákov poľského pôvodu v Ostojičeve (Banát, Juho-slávnia)	249
Ján Komorovský, Rukopisný ohlas balady <i>Zvalo sa mesto Rakovci</i>	256
Pavel Horváth — František Sedláč, Archivné pramene k dejinám ľudového zvykoslovnia	265

ROZHLADY

Konferencia o ľudovom výtvarnom umení na Oravskej priehrade	271
Ester Pliečková, Náčrt niektorých problémov ľudového výtvarného umenia	271
Jarmila Pátková, Problematika technológie vo výskume ľudového umenia	285
František Kalesný, O mieste výtvarného umenia v štruktúre národopisnej vedy	291
Igor Krištek, Ľudové výtvarné umenie v národopisných zbierkach a expozíciách	299
Ladislav Šášky, K problematike reštaurovania ľudových výtvarných diel	303
Júlia Svobodová — Juraj Langer, Oravské kamenné reliéfy	310
Pavol Stano, Ľudová umelecká výroba na Slovensku (Vývoj záujmu, výskyt, súčasný stav)	323
Adam Pranda, Udelenie medzinárodnej ceny československému národopisnému dielu	366
Tatiana Uhríková, Seminarium ethnologicum II.	367
Adam Pranda, I. celoštátne sympóziu balkanistiky v Brne	368
Soňa Kovačevičová, Výskum a interpretácia ľudovej kultúry v Holandsku	370
Ján Podolák, Národopisný výskum Slovákov v Slavónii	374

RECENZIE A REFERÁTY

Piesne a verše pre múdrych i bláznov (Ján Michálek)	375
Józef Grabowski, Ludowe malarstwo na szkle (Irena Pišútová)	376
K. V. Čistov, Russkije narodnyje socialno-utopičeskije legendy XVII—XIX vv. (Ján Komorovský)	377
Sovetskaja etnografija, r. 40, 1966 a r. 41, 1967 (Adam Pranda)	379
Viehwirtschaft und Hirtenkultur (Ján Podolák)	384
Andrei Pănoiu, Pictura votivă din nordul Olteniei (secolul XIX) (Juraj Langer)	386
Irene Emery, The Primary Structures of Fabrics (Ema Marková)	388
Mutatványos magyar néprajzi atlasz anyagából (Soňa Svěcová)	389
Pavol Stano, Bibliografia Liptova (Rudolf Žatko)	390
Prehľady národopisných periódik	391

INHALT

STUDIEN

Ján Hanušin, Begriff und Klassifikation der Wassermühlen in der Slowakei	177
Ján Mjartan, Landlosen- und Arbeiterwohnungen im oberen Grantal	223

MATERIALIEN — ARCHIVALEN

Dušan Drljača, Beitrag zur Erforschung der Slowaken der polnischen Abkunft in Ostojičevo (Banat, Jugoslawien)	249
Ján Komorovský, Handschriftlicher Nachhall der Ballade „Zvalo sa mesto Rakovci“	256
Pavel Horváth — František Sedláč, Archivquellen zur Geschichte des volkstümlichen Brauchtums	265

RUNDSCHAU

Die Konferenz über die bildende Volkskunst in Oravská priehrada (Talsperre von Orava)	271
Ester Pliečková, Abriss einiger Probleme der bildenden Volkskunst	271
Jarmila Pátková, Problematik der Technologie in der Erforschung der Volkskunst	285
František Kalesný, Ueber den Platz der bildenden Volkskunst in der Struktur der ethnographischen Wissenschaft	291
Igor Krištek, Bildende Volkskunst in ethnographischen Sammlungen und Expositionen	299
Ladislav Šášky, Ueber die Probleme der Restaurierung von Werken der bildenden Volkskunst	303
Júlia Svobodová — Juraj Langer, Steinreliefs in der Orava	310
Pavol Stano, Künstlerisches Volksschaffen in der Slowakei (Entwicklung des Interesses, das Vorkommen, der zeitgenössische Zustand)	323
Adam Pranda, Verleihung des internationalen Preises dem tschechoslowakischen ethnographischen Werke	366
Tatiana Uhríková, Seminarium ethnologicum II.	367
Adam Pranda, I. Gesamtstaatliches Symposium der Balkanistik in Brünn	368
Soňa Kovačevičová, Erforschung und Interpretation der Volkskultur im Holland	370
BUCHBESPRECHUNGEN UND REFERATE	

Na 1. strane obálky: Hlava hlinenej fajky v podobe figúry, 19. stor. Liptovské múzeum, Ružomberok. Foto A. Paul. — Auf der 1. Seite des Umschlages: Der Kopf einer Tonpfeife in der Form einer Figur, 19. Jahrhundert, Liptovské múzeum, Ružomberok. Photo A. Paul.

BÝVANIE BEZZEMKOV A ROBOTNÍKOV NA HOREHRONÍ

JÁN MJARTAN

Národopisný ústav SAV, Bratislava

Problematika robotníckych bývaní na Horehroní je významná a rovnako aj zaujímavá tým, že sa vyvíjala z dvoch sídelných základní. Jednou z nich sú vlastné, kompaktné horehronské dediny Polomka, Závadka nad Hronom, Helfpa, Pohorelá, Šumiac a Švermovo. V nich žili v minulosti okrem roľníkeho obyvateľstva rôznych a rozdielnych sociálnych (majetkových) stupňov aj chudobní bezzemkovia čiže dedinskí proletári, ktorí tvorili jadro vznikajúcej robotníckej triedy v dedinskej pospolitosti. Živili sa jednak príležitostnými prácami u zámožnejších obyvateľov dedín, a to ako náčenníci, lesní robotníci, drevorubači, ako uhliari, dedinskí pastieri, robili pri stavaní hatí ap. Pre Horehronie je táto vrstva dedinského obyvateľstva významnou zložkou, pretože predstavuje pomerne značné percento obyvateľstva horehronských dedín, ktoré nemožno prehliadať, najmä keď k nemu možno pričleniť aj celkom drobné roľníctvo, ktoré pre nízku výmeru pôdy nemohlo vyžiť z poľnohospodárstva a muselo sa živiť predovšetkým z námezdnjej práce, čiže vlastne tiež patrí do kolektívu dedinského proletariátu. A práve táto vrstva horehronského obyvateľstva je dosť početná. Veď napríklad podľa štatistiky ešte v roku 1930 bolo na Horehroní 3029 poľnohospodárskych „závodov“ s výmerou pôdy od 0,1 do 1 ha, s úhrnnou výmerou pôdy 1264 ha, čiže na jeden takýto „závod“ pripadlo priemerne asi 0,4 ha pôdy,¹ ktorá pri jej nízkej bonite nemohla poskytnúť ani minimálnu možnosť obživy. A v minulosti, konkrétne od konca 18. do začiatku 20. storočia, keď feudálni majitelia lesných a železiarskych podnikov aj pri tomto podnikaní využívali feudálne formy práce, boli sociálne pomery týchto vrstiev ešte horšie.²

Je prirodzené, že takéto nepriaznivé sociálne pomery bezzemkov horehronských dedín museli sa potom odrážať aj v ich bytových pomeroch, v celej

¹ J. Mlynárik, *Triedne boje horehronského ľudu v rokoch svetovej hospodárskej krízy 1930–1933*, Bratislava 1956, 20 n.

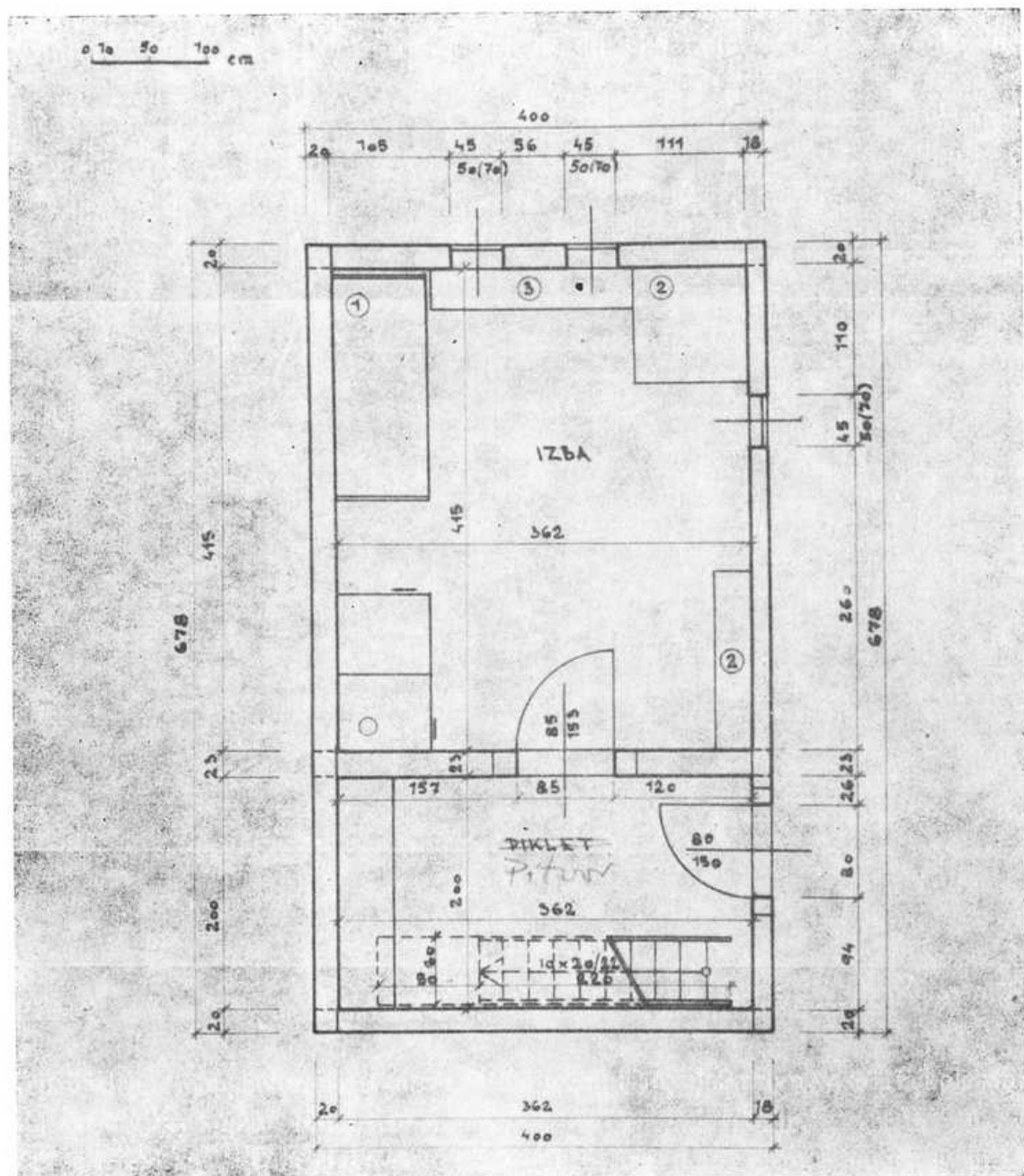
² P. Hapák, *K priemyselnému vývoju Horehronia od konca 18. storočia do roku 1918* (v ďalšom texte *K priemyselnému vývoju*), Slovenský národopis, 13, 1965, 172 n. Len takto sa mohlo docieľať, že napr. r. 1823 čistý ročný zisk v horehronských železiarskych podnikoch bol 39 000 zlatých, roku 1824 45 000 zlatých a roku 1825 až 60 000 zlatých.

ich kultúre bývania. Môžeme síce konštatovať, že v základných dispozíciách sa obytné domy dedinských bezzemkov nelíšili od ostatných dedinských domov na Horehroní. Stavebný materiál, tektonika stavby, priestorové dispozície domu sú rovnaké, no z hľadiska vývinu, rozvoja ľudového domu v tejto oblasti práve bývania dedinského proletariátu reprezentujú zaostalejšie formy horehronskej ľudovej architektúry. Kým na prelome storočia je tu už dominantným typom trojdielny komorový dom [izba, kuchyňa (pitvor), komora], ba často sa vyskytujú už aj viacpriestorové domy, dedinskí bezzemkovia dlho ešte musia obývať dvojdielne domy, ba mnohé z nich sa zachovali až do súčasnosti. Sú to prevažne dvojdielne zrubové domy, mnohé na okraji dediny, často menších rozmerov než bol bežný priemer, vždy skromnejšie vybavené a zariadené, s chladným a neosvetleným pitvorom a s pecovou izbou. Na ilustráciu uvedieme aspoň niekoľko markantnejších a konkrétnych objektov.

Na hornom konci Heľpy, pod číslom 236, je dvojpriestorový dom, ktorý pôvodne patrila obecnému pastierovi a teraz v ňom býva baník-invalid. Dom je zrubový z nekresaných guľáčov, krytý šindľom. Pozostáva z dvoch miestností a vcelku zachováva tradičné dispozície dedinského dvojpriestorového domu. Vstupným priestorom do domu je pitvor a z neho vedú dvere do izby. Pitvor nie je vôbec zariadený, je neosvetlený, slúži ako sklad šindľa, rozmanitého náradia a tu je aj schod na pôjd. Zariadenie izby je veľmi jednoduché, až skromné. V kúte medzi frontálnou a dvornou stenou je stôl, pri zadnej stene je posteľ a v kúte medzi zadnou stenou a priečkou od pitvora je pec. Podlahu tvorí dosková dlážka, strop priečne uložené hrady, *tragare*, nad ktorými sú pozdĺžne a striedavo stupňovito kladené dosky. Na frontálnej stene sú dve okná, na prednej pozdĺžnej jedno. Pozdĺž zadnej steny bola dodatočne pristavaná maštafka (obr. 1).

V Pohorelej č. 324 je dvojdielny zrubový dom, pozostávajúci z pitvora — teraz už kuchyne so sporákom — a izby. Jeho pôvodným majiteľom bol iež obecný pastier oviec a ošípaných. Domec si postavil tak, že obec mu dala zadarmo stavebný pozemok a stavebný materiál si po kuse pozháňal od zámožnejších gazdov, ba občania mu pomohli aj pri stavbe. Dom je pokladaný za „najbiednejší“ v dedine. Veď aj krov má nižší ako bežné dedinské domy *dach má tľapkavý*, hoci ho robil majster. Pretože to staval pre pastiera, „tak si z neho posmech spravil“, dodáva informátor. Domec bol postavený roku 1929, čo je dôkazom, že nemajetní obyvatelia dedín ešte aj za prvej ČSR boli nútení takto núdzovo stavať, všetko z horšieho, pozháňaného materiálu v skromnejšom vybavení a miestnosti s menšími rozmermi. Povalovú konštrukciu tvoria nekresané drúčky a z podobného materiálu je aj konštrukcia krovu. V izbe je dosková dlážka, v pitvore zem. Izbu vykurovala pec, ktorú vyhodili roku 1958, takže izba zostala bez vykurovacieho zariadenia. V kuchyni (bývalom pitvore) sa postavil murovaný sporák z pálených tehál. Na obytný trakt nadväzuje malý hospodársky trakt; pod spoločnou strechou je malá šopka, podšopinka a dvor vzadu uzatvára kolmo na os domu postavená dreváreň s maštafkou.

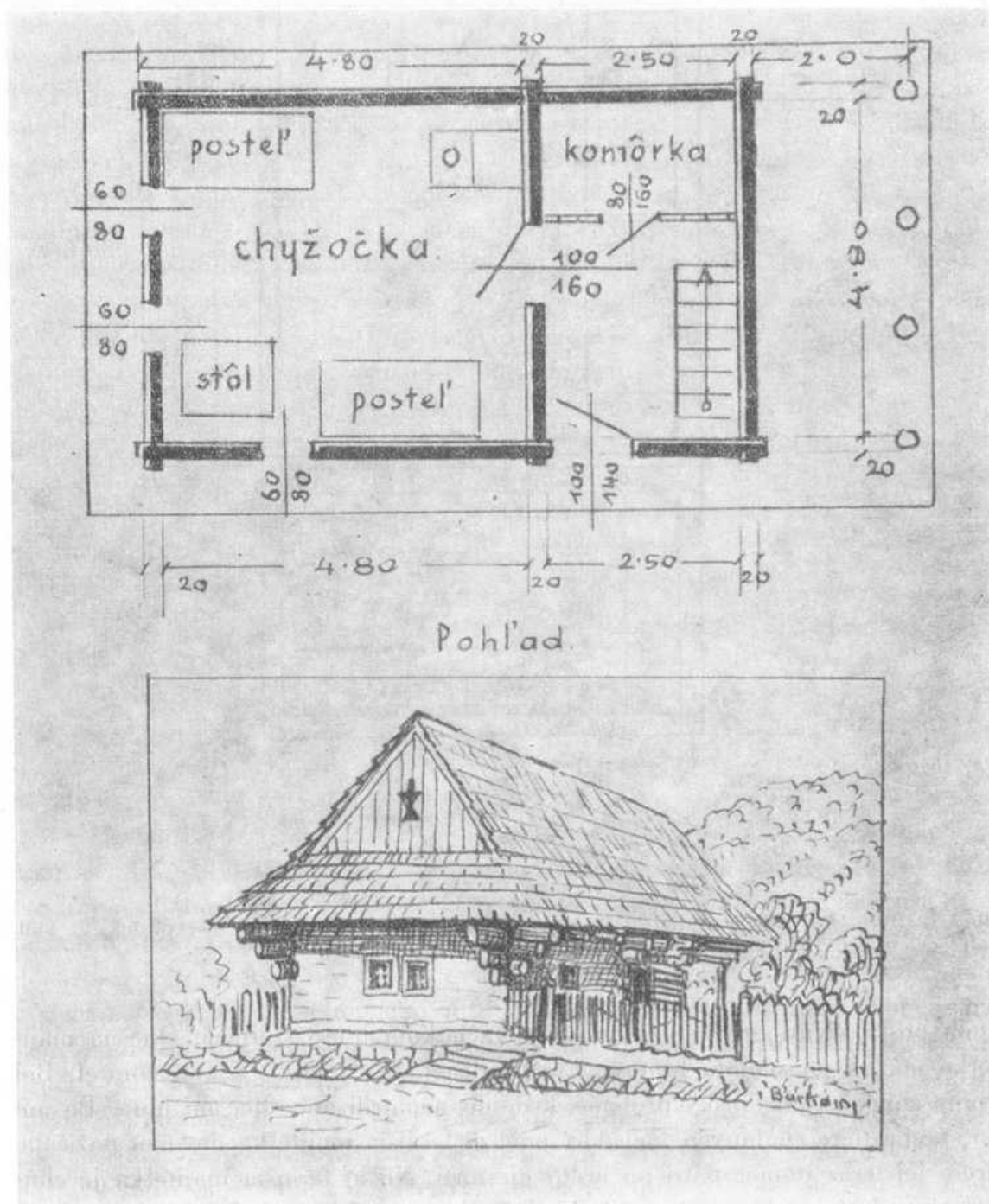
V Závadke nad Hronom v dome č. 68 býva vdova Barbora Kolarovičová.

Obr. 1. Heľpa, č. 236, dvojdielny drevený dom J. Hirjaka, pôdorys (1: postel', 2: stôl, 3: lavica, 4: ohnisko). Kreslili Zátpek a Poliak.

Dom postavili asi pred 60 rokmi, čiže začiatkom tohto storočia. Dnešná majiteľka má ho po svojom bratovi, ktorý odišiel do Ameriky a tam zomrel. Bol úplne chudobný dedinský proletár, k domu nepatrili ani role, ani hora. Ba ani na stavbu tejto chalupy nemal dosť peňazí, terajšia majiteľka mu naň požičala, preto jej teraz domec patrí po bratovej smrti. No aj terajšia majiteľka je chudobná proletárka. Ako udáva, žila biedne, aj otruby jedla. Keď železnicu stavali, slúžila v krčme. Teraz žije zo starobného dôchodku a privyrába si driapaním peria za naturálie.

V Šumiaci v dome č. 215 býva ydova Katarína Švagerková. Jej manžel bol robotníkom v Červenej Skale a syn padol ako letec v Slovenskom národnom povstaní. Po smrti manžela bola nútená domec predať svojmu švagrovi a teraz v ňom býva ako nájomníčka. Pracuje ako lesná robotníčka pri úprave lesných ciest. Je to dvojdielny zrubový dom, pozostávajúci z pitvora a izby. Zariadenie je celkom jednoduché, až núdzové.

Obr. 2. Závadka nad Hronom, č. 68, zrubový dom B. Kolarovičovej, pôdorys a pohľad. Mierka 1 : 100. Kreslil E. Bárkány.

Z historických údajov o osídlení Horehronia vieme, že čiastočne bolo osídlené v období valašskej kolonizácie,³ čo sa odrazilo v ľudovej architektúre tejto oblasti s osobitným valašským typom domu, ktorý bol v podstate dvojdielny, s pitvorom a izbou.⁴ Tak podľa výskytu, ako aj podľa zachovanej tradície, dvojdielny dom bol v minulosti na Horehroní vskutku bežný a hojný, no postupne ustupoval trojdielnemu komorovému domu. Ak však chceme správne určiť a do vývinového procesu horehronského ľudového staviteľstva zaradiť horehronské dvojdielne domy, ktoré sa tu zachovali do súčasnosti, musíme konštatovať, že tu ide predovšetkým o sociálnu otázku. Takéto domy si stavali a až do našich čias aj obývali najchudobnejšie vrstvy obyvateľstva horehronských dedín, chudobní bezzemkovia, robotníci. Tieto stavby sú teda zároveň aj dokladom triedneho rozkladu dediny a sociálneho rozvrstvenia jej obyvateľstva po preniknutí kapitalizmu na slovenskú dedinu od konca druhej polovice 19. storočia. Sú odrazom sociálnych a hospodárskych pomerov, za akých žili, a v danom prípade ako bývali najchudobnejšie vrstvy dedinského obyvateľstva, dedinský proletariát. Tieto dvojdielne domy nemožno teda klasifikovať ako doklad určitej vývinovej etapy domu, no sú zjavným dokladom, ako sa odrážali hospodárske a sociálne pomery obyvateľstva v ľudovom staviteľstve a bývaní. Aj miestni informátori potvrdzujú, že „to sú domky chudobných, ktorí nemajú polí“ (Heľpa). Z národopisného hľadiska je táto okolnosť tiež významná, pretože objasňuje, ako hospodárske a sociálne postavenie majiteľa súvisí s vývinom domu a bývania a že v spomenutých prípadoch pôsobí na rozvoj domu retardačne. Chudobní bezzemkovia, nádečníci, pastieri, krátko dedinskí proletári, ktorých počet na našich dedinách v druhej polovici 19. storočia stále rástol, boli nútení obývať najstaršie dvojpriestorové domy v dedine, prípadne aj stavať si len takéto, často bez hospodárskej časti, ktorú nepotrebovali. Spoločenská zložka dedinskej chudoby predlžuje teda život, trvanie dvojdielného domu až do konca prvej polovice 20. storočia a jeho zvyšky pretrvávajú až do našich čias. Toto platí nielen pre Horehronie, lež aj pre ostatné oblasti Slovenska, ba aj na priestor mimo jeho hraníc. Proces postupného zanikania, resp. pretrvávania dvojdielného domu nebol, pravda, na celom Slovensku rovnaký a rovnomerný, závisel od sociálno-ekonomických pomerov.

Druhú skupinu tohto druhu ľudového staviteľstva tvorili robotnícke byty stavané pri horehronských priemyselných podnikoch. Už koncom 18. storočia začali sa na Horehroní budovať na túto dobu pomerne rozsiahle železiarne. Prvým podnikateľom bol uhorský feudál gróf Mikuláš Koháry, ktorý dal postaviť v Červenej Skale prvú vysokú pec a hámor na výrobu kôš, ktorého výrobky úspešne konkurovali aj známym štajerským továrňam na kopy. Druhá vysoká pec bola postavená už roku 1794 v Pohorelskej Maši, spolu so skúšňovacími

³ Pozri P. R a t k o š, *Osídlenie a hospodársky vývoj Horehronia do začiatku 18. storočia*, Slovenský národopis 13, 1965, 135 n.

⁴ Porovnaj V. P r a ž á k, *K problematice základních půdorysných typů lidových staveb v Československu*, Československá etnografie 6, 1958, 223 n.

Obr. 3. Valkovňa, robotnícky obytný dom (kolónia). Foto J. Mjartan.

Obr. 4. Valkovňa, spoločné maštale pri robotníckom dome. Foto J. Mjartan.

Obr. 5. Valkovňa, rad pívnic patriacich k robotníckym bytom. Foto J. Mjartan.

hámrami. Takéto hámre boli postavené aj v Závadke nad Hronom a ďalšie sa budovali v osadách Zlatno, Švabolka, Nová Maša a Valkovňa.⁵ V tridsiatych rokoch 19. storočia všetky horehronské železiarske podniky sa sústredili do Coburgovského panstva (Coburg bol zaťom Koháryho), ktoré ich ďalej rozširovalo a zveľaďovalo. Rozšírenie výroby spôsobilo prílev odborných robotníkov a majstrov jednak z iných pohronských železiarní (Brezno, Hronec, Polhora, Piesok atď.), jednak ale aj z cudziny, najmä zo Štajerska, ktorí pracovali hlavne vo valcovniach a mechanických dielňach.⁶

Vznik železiarní mal vplyv aj na sídelno-geografický charakter Horehronia. Väčšina horehronských dedín (najmä Helpa, Pohorelá, Šumiac a sčasti aj Závadka nad Hronom) rozprestierali sa nad pravým brehom Hrona, ale nie v jeho údolí, lež na južných stráňach Nízkych Tatier. Naproti tomu nové železiarske podniky sa zakladali na vodný pohon, preto sa budovali blízko riečišťa Hrona, kde sa stavali rozsiahle vodné hrádze a vodné náhony na zvýšenie vodnej energie. No v prvom rade sa tu museli stavať vlastné priemyslové objekty, výrobné, hámre, vysoké pece atď., vedľa nich sklady a administratívne budovy a napokon aj rozsiahle ubikácie pre robotnícke osadenstvo podnikov (a čiastočne

⁵ Podrobne pozri P. Hapák, *Dejiny železiarskeho priemyslu na Slovensku* (v ďalšom texte *Dejiny*), Bratislava 1962, 14 n; tenže, *K priemyselnému vývoju*, c. d., 181, kde je podrobný výpočet podnikov a druh výroby.

⁶ P. Hapák, *Dejiny*, c. d., 239; R. Binder, *Osadníci na Horehroní*, 1962, 59.

aj pre úradníctvo). Takto na Horehróní, priamo v údolí Hrona vznikali väčšie-menšie sídelné skupiny, priemyselné osady, ktoré značne zmenili sídelný charakter tejto oblasti.

Pre obyvateľstvo horehronských dedín je rovnako dôležitý aj hospodársky význam týchto podnikov. Železiarne sa tu zakladali aj preto, aby sa lepšie zúžitkovalo veľké bohatstvo dreva horehronských lesov. Do železiarní bolo potrebné veľké množstvo dreveného uhlia, ktoré bolo spočiatku jediným zdrojom tepelnej energie pre vysoké pece a hámre. Nastáva teda nebyvalý rozvoj uhliarstva, s čím ďalej súvisí rozvoj drevorubačstva a príprava dreva na pálenie dreveného uhlia. Vznikajú nové pracovné príležitosti pri doprave dreveného uhlia do podnikov (furmanka), pri dovážaní železnej rudy, pri stavaní a údržbe hatí a riečnych náhonov a napokon aj možnosti zamestnania v samej prevádzke jednotlivých podnikov popri odborníkoch, ktorí sem došli odinakiaľ. Horehranským bezzemkom dostávajú sa tu nové možnosti zárobku, no zároveň sa zoznamujú aj s priemyselnou prácou a dostávajú sa do styku s uvedomelejšou robotníckou triedou.⁷

Obr. 6. Valkovňa, spoločná pec na pečenie chleba. Foto J. Mjartan.

Tieto zmeny zaujímajú nás aj po spoločenskej stránke. Pri železiarskych podnikoch sa usídľuje dosť početná skupina priemyselného robotníctva a nie je bez významu to, ako sa vyvíja jej vzťah k pastiersko-roľníckemu obyvateľstvu horehronských dedín. Ako informátori napospol súhlasne udávajú, spočiatku bol

⁷ Porovnaj P. Hapák, *K priemyselnému vývoju*, c. d., 173.

pomer medzi hámorníkmi a dedinčanmi dosť chladný, čo vyplývalo aj z toho, že hámorníci boli odlišného pracovného zamerania, rozdielneho svetonáhľadu a celkového spôsobu života oproti dedinskému obyvateľstvu. Pomer medzi dedinčanmi a *kolonistami* nebol výslovne napätý, nemožno tu hovoriť o všeobecnom antagonizme. Skôr o určitej rezervovanosti. „Dedina bola osobitne a robotníci z kolónií medzi sebou osobitne“, udáva informátor. Dedinčania titulovali osadníkov *pán majster* a ich manželky *pani majstrová*. No posmešne ich volali aj *pantofliari*, pretože v práci, najmä pri obsluhu martinských pecí mali obuté drevené pantofle na ochranu proti žiaru. Spoločenský styk nebol medzi nimi spočiatku nijaký. Nestalo sa napríklad, že by sa hámorník oženil s dievkou z dediny a ani na svadby sa nepozývali, ani kmotrovstvá neuzavierali. Do hámrov chodili síce pracovať aj chlapi z dediny. No denne sa vracali domov a s pracovníkmi bývajúcimi v osadách nesplynuli, „kamarátmi neboli“. Aj dedinské ženy chodievali k ženám hámorníkov na porady napr. o varení ap., no bližší vzťah sa z toho spočiatku nevyvinul. Pravda, lepší gazdovia z dedín si tiež „hore viedli“, čiže správali sa voči pracovníkom z priemyselných osád povýšene. Prvé bližšie styky nastali vtedy, keď robotníci potrebovali od dedinčanov pracovnú, teda roľnícku pomoc na obrobenie svojich malých políčok, ktoré niektorí vlastnili. Za vykonanú prácu zaplatili vždy v hotovosti.

Práve takýmito počiatočnými stykmi nastáva postupné zblížovanie, ktoré sa utužovalo za spoločných bojov proti vykorisťovaniu a hospodárskej biede.⁸ V súčasnosti sa všetky tieto antagonistické prvky likvidujú. Teraz je už bežným javom, že robotníci z kolónií si berú ženy z dedín alebo dievka z kolónie sa vydá do dediny, chodia spoločne na zábavy, bežne sa stýkajú. „Táto móda nastala teraz, za tejto republiky aj preto, že už aj dedinčania sa krútia po fabrikách“, čiže hromadne pracujú v priemysle, takže medzi oboma skupinami niet už spoločenských a sociálnych rozdielov.

Tá časť zamestnancov železiarskych podnikov, ktorá sa regrutovala z horehronských dedín, a boli to poväčšine robotníci v horách, uhliari, povozníci uhlia a rudy a pomerne len malá časť pracovala v železiarskych podnikoch, zostala bývať aj ďalej vo svojich dedinských domoch a odtiaľ dochádzala do práce. Na ubytovanie robotníctva v železiarňach, ktoré sa sem prisťahovalo z iných železiarskych podnikov a aj z cudziny, bolo treba vybudovať pri jednotlivých podnikoch robotnícke (a úradnícke) byty. Uskutočnilo sa to dvojakým spôsobom. Boli to ponajprv veľké stavby pre hromadné ubytovanie robotníctva, budovy s viacerými jedno- alebo viacizbovými bytmi. Obyvatelia ich nazývali *osady* alebo *kolónie*. Tieto budovy stavali profesionálni odborníci podľa podnikových plánov. Preto v tomto prípade otázky stavebného materiálu, tektoniky stavby, priestorových dispozícií a technického vybavenia bytov nesúvisia s problematikou ľudového staviteľstva a nebudeme ich opisovať. Tu pôjde predovšetkým o to, ako sa robotníkom v týchto ubikáciách bývalo, ako pulzoval život v jednotlivých bytoch a aká tu bola vcelku bytová kultúra.

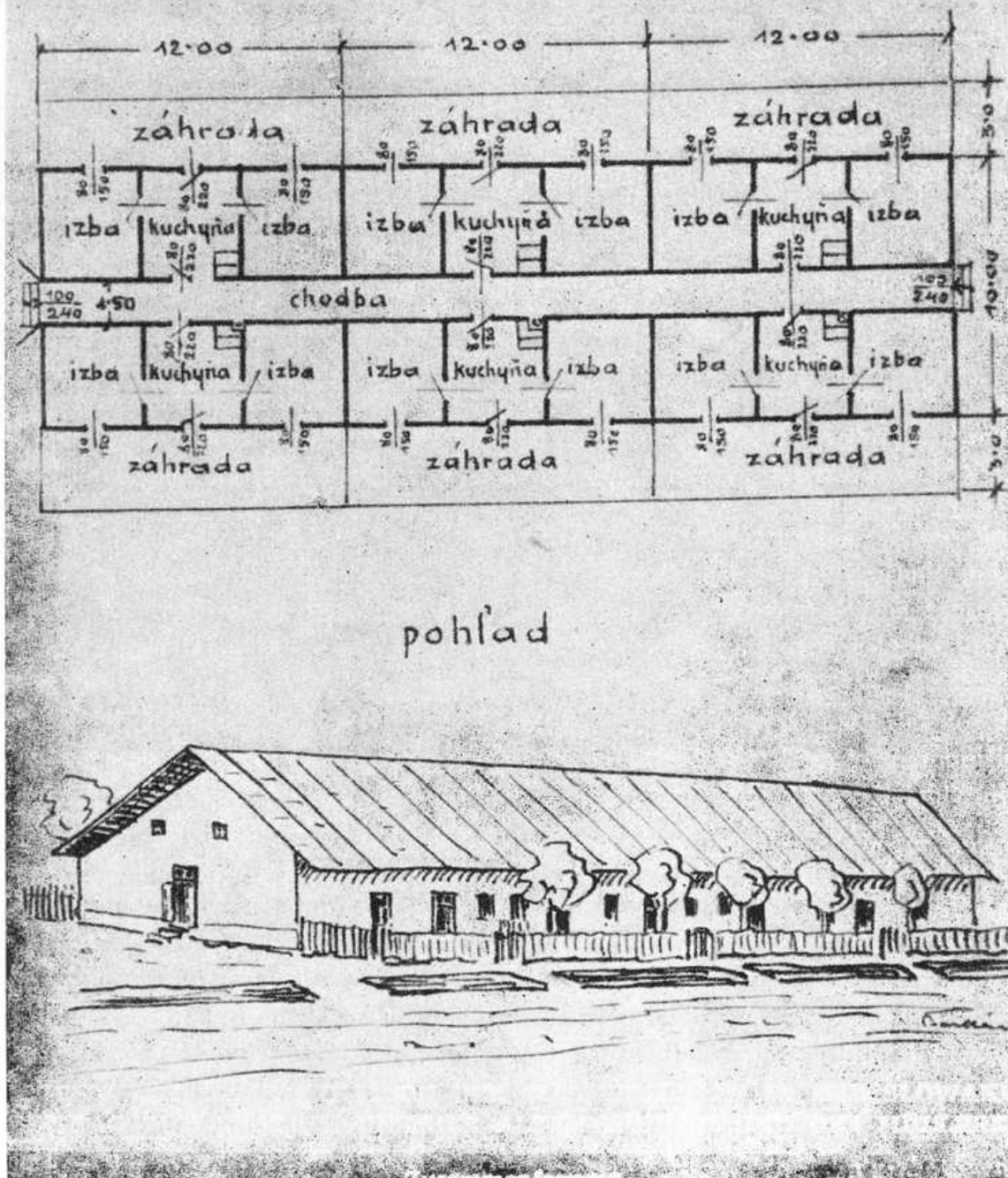
⁸ Obširne pozri J. Mlynárik, c. d.

Obr. 7. Švabolka, robotnícka kolónia. Foto J. Mjartan.

Pre všetky robotnícke byty v týchto kolóniách bolo charakteristické, že v jednom byte bývalo vždy viac robotníckych rodín, a to aj v bytoch jednoizbových. Tak konkrétne informátor z Pohorelskej Maši spomína, že v jednoizbovom byte boli aj 3—4 rodiny. Obvykle každá rodina mala v izbe jednu posteľ a pod ňou postieľku, ktorú na noc vysunuli a na nej spávali deti. Ostatní, pokiaľ nemali miesta na posteliach, spávali po laviciach a všelijako, „ako sa dalo“. Pravda, to neplatilo všeobecne, takýto najnúdzovejší spôsob ubytovania, 3—4 rodiny v jednej izbe nebol všade. Ako informátor Ferdinand Chudík (v roku 1960 84-ročný) udáva, pri pridelovaní obytných priestorov sa robili rozdiely aj podľa hodnoty zamestnanca alebo podľa jeho pracovného zadelenia. Informátorov otec bol majstrom, preto býval v jednoizbovom byte len sám so svojou rodinou. Lenže aj tu bolo osem detí, takže pre desiatich členov rodiny bolo tu tesno.

Bytové pomery sa menili ďalej aj podľa hospodárskej prosperity podnikov. Keď napríklad podnik v Pohorelskej Maši okolo roku 1900 prekonával krízu a poklesli objednávky, podnik začal zamestnancov prepúšťať. V prvom rade prepúšťal mladých (menej skúsených), ktorí sa potom rozišli kde-kade. Niektorí sa uchytli v Bujakove, kde bola píla a papierenň, no mnohí odišli aj do Salgotarjánu k *martinke* (martinskej peci) ap. Za takýchto pomerov boli aj zárobky oveľa horšie, lebo často pracovali len dva dni v týždni, alebo v lete, keď bolo sucho a nebolo dosť vody na pohon strojov, boli doma bez práce aj dva týždne. Vtedy bol život robotníkov biedny, jedli väčšinou len *krompele* (zemiaky)

Obr. 8. Hámor, č. 433, šesťbytový dom pre úradníkov a majstrov, pôdorys a pohľad. Mierka 1 : 300. Kreslil E. Bárkány.

a kapustu. S bytmi to súvisí natoľko, že úbytkom robotníctva sa zmiernila bytová tieseň. Je pochopiteľné, že pri spoločnom bývaní viac rodín v izbe často boli aj nedorozumenia a zvady. Najmä ženy vraj si často aj „vlasý vypleli“.

Podobné informácie máme aj z osady Zlatno. Tu robotníci bývali vo veľkých drevených budovách. V každej bývalo po 16 rodín, spolu teda 32 rodín, lebo drevenice boli dve. Zrúcali ich okolo roku 1900. Tu v každej izbe bývali zväčša dve rodiny a v menšej izbe jedna rodina. Každá rodina mala posteľ

Obr. 9. Pohorelská Maša, robotnícke rodinné domy. Foto J. Mjartan.

a pod každou posteľou zasúvaciu postieľku. Na každej postieľke spávali deti. Tu sa bytová a, pravda, aj hospodárska tieseň riešila často aj tak, že staršie dievčatá, teda vyše 14-ročné, kým sa nevydali, odchádzali slúžiť napríklad do Banskej Bystrice, do Miškova, ba aj do Budapešti.

Zariadenie interiéru bol riešený tak, že uprostred izby stál stôl, ale len sám, lebo *stolki* (*stoličky*) neboli k nemu prisunuté. Každá rodina mala svoje stoličky pri svojej posteli a len pri jedení si ich pritiahli k stolu. Medzi oknami stála *šuplotkašňa* (skriňa so zásuvkami) a pri stene *šifonér* na šaty (vysoká šatová skriňa). K tomu treba podotknúť, že robotnícke byty v osadách nezachovávali ľudové zariadenie interiéru, aké bolo bežné v horehronských dedinách. To bolo zariadenie napospol mestského charakteru: spálne, jedálne ap., pravda, pokiaľ to obývací priestor dovoľoval. V bytoch s viacerými rodinami v jednej izbe boli zo staršieho mestského nábytku len najpotrebnejšie kusy a ich rozmiestnenie záviselo od priestoru, ktorý mala rodina v miestnosti k dispozícii.

Boli však aj budovy kombinované, viacúčelové. Tak napríklad v Zlatne v dome č. 17–18 jedna miestnosť slúžila za sklad a zároveň ako kancelária a v druhom trakte bol byt úradníka hámru. Podľa informátorov toto je v Zlatne najstarší dom. Stavali ho vtedy, keď začali stavať hámor. Je stavaný z kameňa a hlíny. Podobne aj v robotníckej kolónii vo Valkovni boli aj sklady i byty.

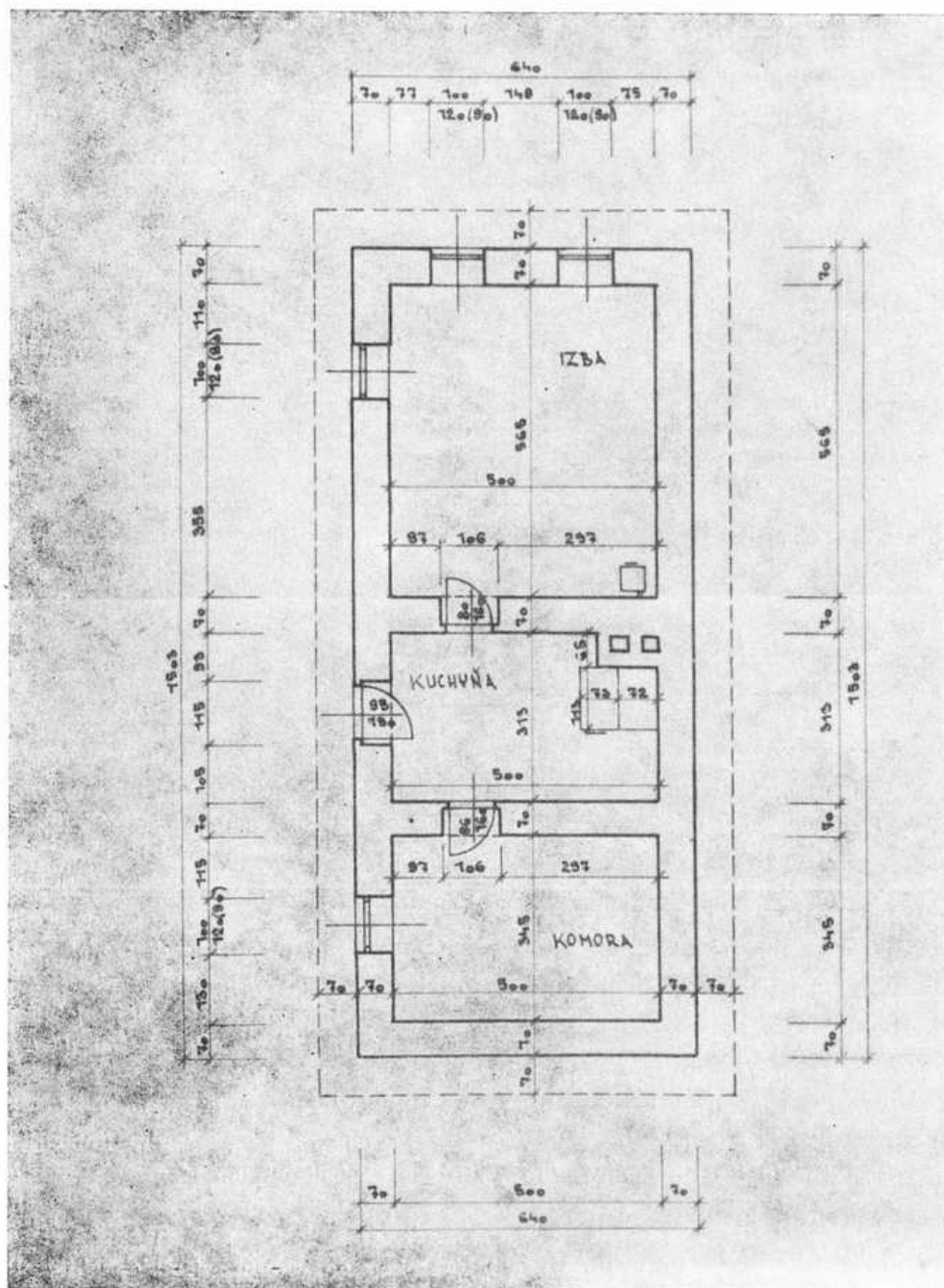
Budova teraz slúži celá na bývanie; stavaná je z kameňa. Pôdorysné dispozície bytov sú jednoduché, medzi dvoma izbami je spoločná kuchyňa, ktorá je zároveň vstupným priestorom do domu a z nej sú vchody do izieb.

Vo Švabolke pre ubytovanie robotníkov sa postavili tiež veľké drevené domy, drevenice, v každom bývali štyri robotnícke rodiny. Vyskytovali sa však aj prípady, že v jednej izbe takejto drevenice bývali aj tri rodiny. Obvykle jedna početnejšia, viacdetná rodina (s 5—6 deťmi) a s ňou ďalšie menšie rodiny alebo penzista. Uprostred izby mali jeden alebo dva stoly, pri stenách posteľe, a podľa potreby spávali aj na zemi na slamníkoch. Keď drevenice zväľali, postavili murovanú *kolóniu*, väčší obytný dom, kde väčšinou každá rodina bývala v jednej izbe sama. Vo väčších izbách bývali viacdetné rodiny, kým v bočných a menších izbách bývali penzisti alebo vdovy po robotníkoch. No aj v tejto novej kolónii bolo viac prípadov, že v jednej izbe bývali dve rodiny alebo rodina a vdova, ktorej dali v izbe miesto pre posteľ a skriňu.

V Novej Maši bola kolónia, kde bolo vedno 24 robotníckych bytov jedného dvojizbových. Aj tu v jednom byte bývalo viac rodín, aj tri. Vdovy po robotníkoch bývajú obvykle spolu, a to vo väčšej izbe, ktorá sa nazývala *šalanda*. Šalanda bola veľká 8×8 m a bývalo v nej 4—5 vdôv a každá tu mala svoju posteľ a svoj stôl. Boli aj také prípady, že v jednej izbe bytu bývali rodiny a v druhej vdovy.

V Hámore pri Polomke viacbytový podnikový dom č. 433 je pozoruhodný tým, že je stavaný technikou hrázdenia, čo je v ľudovom staviteľstve tejto oblasti neznáma technika. Obdĺžnikový pôdorys stavby je po dĺžke rozdelený chodbou na dve časti. V každej polovici sú tri dvojizbové byty s kuchyňou a s priliehajúcou predzahrádkou. Tieto byty slúžili predovšetkým na ubytovanie úradníkov a vedúcich majstrov. Pre hromadné ubytovanie robotníkov je tu druhý objekt pod č. 426, v ktorom sú dva dvojizbové a dva jednoizbové byty.

Okrem veľkých obytných kolónií firma Coburg postavila pre robotníkov aj menšie objekty, podobné skôr na rodinné domčeky. Takéto sú napríklad robotnícke domy v Pohorelskej Maši, postavené v uličnom rade za kostolom. Stavali ich v minulom storočí, približne pred 100 rokmi z kameňa. Pozostávajú z troch priestorov: od ulice je predná izba, za ňou do dvora je kuchyňa, ktorá je zároveň vstupným priestorom do domu a za ňou je zadná izba. Počas nášho výskumu roku 1960 v takomto domku pod č. 30 býval dôchodec Jozef Chudík s rodinou. No v minulosti ani tieto domy neslúžili len jednej rodine. Podľa terajšieho majiteľa aj v týchto domkoch bývalo vždy viac robotníckych rodín, alebo 3—4 vdovy po robotníkoch, takže medzi bývaním v kolónii a v tomto domku nebol veľký rozdiel. Azda iba v tom, že pri každom dome bol uzavretý dvor a vzadu osobitne stáli hospodárske objekty a za nimi bola záhradka. V každom takomto domku bývalo viac rodín. Najmä keď podniky boli v plnej prevádzke, bolo stále málo bytov pre rodiny. Keď sa napríklad mladý robotník chcel oženiť, ťažko sa domôhol na riaditeľstve podniku, aby mu nejaký *kútik* prideliť. V ďalšom takomto dome (č. 29) bývali pôvodne tri rodiny. V prednej izbe, ktorá je väčšia, bývali dve rodiny a v zadnej tretia. Bývanie v prednej

Obr. 10. Pohorelská Maša, č. 30, pôdorysná dispozícia rodinného domu J. Chudíka. Kreslili Zátapek a Poliak.

izbe riešili tak, že izbu pozdĺžne rozdelili na dva priestory, každý pre jednu rodinu. Neskôr sa jedna rodina z prednej izby odsťahovala, takže v dome zostali len dve rodiny, v každej izbe jedna.

Podobné domky ako v Pohorelskej Maši sú aj v Zlatne. Podlaha bola všade z kameňa, teraz je dosková dlážka a v mnohých pitvoroch boli schody na poval. Izbu vykurovali veľkými črepovými pecami (kachlami). Kúrilo sa v nich z pitvo-
ra, kládli do nich celé štiepy. Pôjd bol vymazaný hlinou, strop bol z *tragarov*

(hrád) a dosák a až po odkúpení domkov dali si majitelia spraviť *štukatóry*.

Okrem podnikových stavieb bolo v horehronských priemyselných osadách aj niekoľko — pomerne však málo — súkromných rodinných domkov, ktoré si robotníci postavili sami, vlastným nákladom. Informátori však súhlasne podotýkajú, že súkromne stavať sa dalo veľmi ťažko, lebo zamestnanie neposkytovalo dostatok prostriedkov. Okrem toho v minulosti sa pri stavbe nedalo vždy spoľiehať na susedskú výpomoc. Stavba sa mohla uskutočniť len tak, že sa to „utiahlo“ na žalúdku. Mnohí robotníci celý deň chodili v drevených pantofliach, aby si ušetrili obuv. Pantofle dostali od podniku do práce pri ohni, ale nosili ich aj doma.

Vo Valkovni obýva súkromný rodinný dom č. 62 Jozef Baran. Postavený je z trosky, čo tiekla z maše a potom sa vyvážala na *halňu* (haldu). Keď jeho otec staval tento dom, podnik mu povolil odviesť si trosku na stavbu. Aj stavebný pozemok mu dala železiareň Coburg, keď však roku 1933 coburgovské podniky likvidovali, musel si ho odkúpiť za tisíc korún aj so záhradou. Uvedené výhody dostal otec preto, lebo dlhé roky pracoval v podniku s vlastnými koňmi ako povozník, vozil drevené uhlie, železnú rudu, železo, drevo do generátorov atď. Jeho syn, terajší majiteľ domu, pracoval pri firme ako robotník a po likvidácii železiarní prešiel pracovať na železniciu. Dom má okolo sto rokov, zariadený je bežným spôsobom. Ešte pred 40 rokmi bola v izbe nízka chlebová pec s ohniskom, nad ktorým bol koch.

Za najstarší súkromný dom v Zlatne sa pokladá dom č. 15, ktorý obýval v čase výskumu roku 1960 Jozef Barančok. Dom je stavaný údajne roku 1790, je drevený a roku 1932 bol ovakovaný. Stavebné pozemky mohli stavebníci dostať zadarmo, lebo boli mokré a bolo treba na ne vysoko naviesť trosku a tak pripraviť pre stavbu. Dom kúpil majiteľov starý otec roku 1873 a terajší majiteľ ho má po rodičoch. Dom bol pôvodne trojpriestorový, ale druhú izbu odstránili, takže teraz má len pitvor ako vstupnú miestnosť a jednu *chižu*. Pitvor bol pôvodne bez stropu, otvorený až po štít a až dodatočne spravili strop (*povaľinu*) z hrád a dosák. Potom dosky stropu zvnútra zastrelí hrubým papierom a zabielili. Pitvor bol priechodný, pôvodne bolo dvojce dverí, teraz sú jedny na štítovej strane domu. Boli tu teda tradičné dispozície dvojdvierového priechodného pitvora, aký sa vyskytuje v karpatskej oblasti. Pri neskoršej stavebnej úprave zamurovali dvere pitvora vedúce do dvora, na mieste uličných dverí spravili okno a do pitvora sa vchádzalo dvermi na štítovej strane domu, ktoré pôvodne viedli z pitvora do zadnej izby. Pred týmito dvermi terajší majiteľ postavil kryté závetrie, *gank*.

Iný typ robotníckeho domku je tiež v Zlatne pod č. 32, ktorého majiteľom je Ján Ciňo, narodený roku 1882. Dom sa postavil roku 1863—1864 z kameňavápenca. Jeho stavebníkom bol *hámorník* a hámorníkmi boli aj ďalšie generácie, aj terajší majiteľ domu. Pracoval najprv na píle v Červenej Skale, potom v železiarni v Novej Maši a po zrušení železiarne zase sa vrátil na pílu v Červenej Skale. V prednej časti domu sú dve izby, vzadu jedna, lebo v dome bývalo viac rodín: František Retthammer s manželkou. Mali 10 detí, z ktorých vyrástlo

Obr. 11. Zlatno, č. 15, robotnícky zrubový obytný dom. Foto J. Mjartan.

šesť, štyri zomreli v detskom veku; Jozef Cajan s manželkou a s jedným dieťaťom; Retthammerova dcéra Mária po ovdovení prišla sem bývať s tromi deťmi, ďalšia dcéra Angela ostala tu s dvoma deťmi, manžel odišiel do Ameriky, Retthammerovej sestra Terézia, bezdeťná vdova, bývala tu do smrti. Roku 1960 býval v dome Ján Ciňo s manželkou, jeho brat Ferdinand s manželkou a Emil Ciňo, syn Ján s manželkou a s dvoma deťmi.

Celkove možno súkromné rodinné domy robotníkov v horehronských železiarskych osadách charakterizovať tak, že ani priestorovými dispozíciami a ani interiérom sa podstatne nelíšili od roľníckych domov a domov bezzemkov v horehronských dedinách. Ako stavebný materiál okrem dreva používali aj kameň, ale aj toto bolo v dedinách bežné, kameň sa používal najmä pri stavbe hospodárskych objektov.

Vo všetkých robotníckych bytoch, tak v kolóniách, ako aj v rodinných domkoch; kde bolo ubytovaných viac rodín, či viac rodín a robotníckych vdov, bola len jedna kuchyňa na varenie, ktorú spoločne používali všetci obyvatelia bytu. Zariadenie kuchýň má tiež viac spoločných znakov s kuchyňami (resp. pitvormi) v horehronských dedinských domoch a v tomto ohľade ani podnikové byty nepredstavujú pozoruhodnejší pokrok. Tak napríklad v robotníckom dome v Zlatne č. 15 bol pitvor s ohniskom, na ktorom ženy varili na voľnom ohni. Dym odvádzal z prútia pletený a blatom omazaný koch, aký bol bežný aj na dedinách. Teraz už tento pitvor plní funkciu kuchyne, lebo je tu z pálenej tehly murovaný a olejovou farbou na bielo natretý sporák. Sporák sa olejovou farbou

natural preto, aby sa nemusel týždenne bieliť vápnom, ako sa predtým robievalo. Teraz sporák len utrie vlhkou handrou a je čistý.

Spoločná kuchyňa pre štyri rodiny bola aj v robotníckom byte vo Valkovni. Miestnosť bola bez doskovej podlahy a bolo v nej dlhé ohnisko, nad ktorým bol otvorený komín. Na ohnisku si každá rodina varila osobitne, každá gazdina si kládla svoj oheň a zo svojho dreva. Pri striedaní sa na ohnisku spravidla mali prednosť ženy robotníkov. Dôchodcov odsunovali, tí museli čakať na uvoľnenie ohniska. Na ohniskách sa varilo na trojnožkách. Keď kuchyne zmodernizovali, postavili do nich obvykle dva murované sporáky a na každom varili dve gazdinky. Sporáky začali používať okolo roku 1900, čiže zase v čase, keď ich začali stavať aj v dedinských domoch. Teraz ich odstraňujú a nahrádzajú smaltovanými.

V rodinnom domku č. 29 v Pohorelskej Maši vstupný priestor do domu medzi dvoma izbami slúžil ako kuchyňa na prípravu jedál pre všetky tri a neskôr dve rodiny v dome. Spočiatku aj tu bolo ohnisko, na ktorom si každá gazdina kládla svoj oheň. Neskôr aj tu postavili vedľa seba dva sporáky. V rodinnom dome č. 32 v Zlatne bola terajšia kuchyňa pôvodne pitvorom, kde bolo otvorené ohnisko s otvoreným komínom, v ktorom údili aj mäso. Keď v zime prišla snehová *kúrňava*, nafúkalo snehu otvoreným komínom aj do pitvora. Pod ohniskom bola tu veľká pec na osem chlebov a okolo pece *vínková* lavica, na ktorej sedávali deti. Polievku varievali aj v hlinených hrncoch, ale bežne sa varilo v liatinových trojnohých paňvičkách, ktoré vyrábali súkromníci v Zlatne. Pravda, jedlo z otvoreného ohniska *smjakalo* (t. j. páchlo) dymom. Rúry na pečenie vtedy neboli, ale pieklo sa aj tak iba na Vianoce, a to okružle *kuchne*. Teraz je aj tu sporák z pálenej tehly, postavili ho roku 1929 a roku 1950 vybudovali strop. Aj táto kuchyňa slúžila pre štyri rodiny. Z uvedených ukážok vidíme, že v kuchyniach robotníckych bytov boli pôvodne napospol voľné ohniská alebo ohniská na vrchných plochách pecí, s kochmi alebo s otvorenými komínami, čo bolo bežné aj v dedinských domoch a výmena ohnisk za sporáky prebiehala takisto v rovnakom období.

Ako sa zistilo aj historickým výskumom, robotníci horehrónskych železiarní okrem mzdy dostávali aj rozličné naturálie:⁹ Medzi ne patrili aj deputát palivového dreva, ktoré slúžilo na vykurovanie bytov a na varenie v kuchyni. Podľa informátorov vykurovanie bytov bolo vyhovujúce, lebo dreva bolo dosť. No jeho množstvo udávajú rôzne: v Zlatne dostávali vraj ročne 24 priestorových metrov, vo Valkovni činil *deput* dreva pre jednu robotnícku rodinu 28 priestorových metrov dovezených až do dvora. Drevo dostávali robotníci síce bezplatne, mzdy však boli nízke. Penzisti mali polovičný deputát dreva (informátor Ján Ciňo). V Pohorelskej Maši bol deputát dreva na každú izbu 12 priestorových metrov štvrťročne. Pretože v jednej *chýži* tu boli dve izby a v každej aspoň jedna rodina, na rodinu to bolo 6 priestorových metrov štvrťročne, teda 24 priestorových metrov ročne. Toto množstvo udávajú aj archívne doklady, čiže

⁹ P. Hapák, *Dejiny*, c. d., 248 n.

palivového dreva tu bol všade dostatok. Ostatne, hlavným dôvodom zakladania horehronských železiární bolo aj bohatstvo dreva, ktoré sa malo takto speňažiť. Vo väčšine spoločných bytov vykurovanie riešili tak, že v tejto povinnosti sa jednotlivé rodiny v byte týždenne striedali.

Osvetlenie bytov vykazuje tiež niekoľko vývinových variantov. Keď už boli petrolejové lampy — približne koncom 19. storočia — vtedy každý týždeň jedna rodina obstarávala osvetlenie, čistila lampy, naplňala ich petrolejom, zažihala ap. V Zlatne sa pamätajú, že na osvetlenie bol v stene výklenok, *košok*, z ktorého bol vývod do komína. Tu sa svietilo *fakličkami*. Boli to vysušené korene zo smrekú alebo jedle, a nazývali ich *smolaki*, *smolački*. Nazbierali a usušili ich v lete.¹⁰ Vo Valkovni, keď sa ženy schádzali v zime do niektorej kuchyne a tu priadli, svietili si tak, že na ohnisku pálili *brezinu*. Breza dáva totiž jasné svetlo a nedymí. Chyba bola iba v tom, že svetlo nebolo rovnomerné, *blinkalo*.

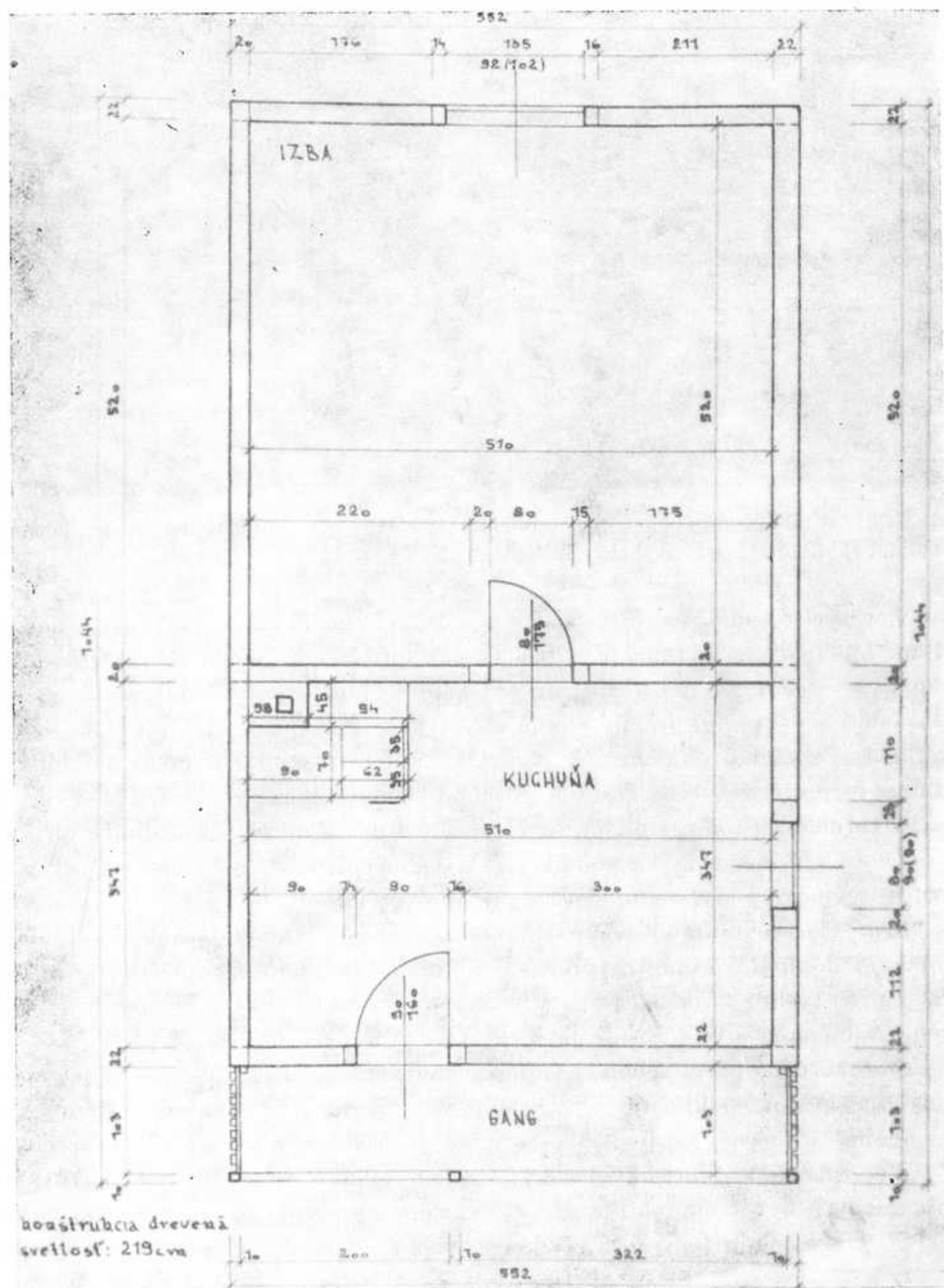
Vo všeobecnosti údržba bytov nebola dostačujúca. Ako informátori súhlasne udávajú, budovy boli zanedbané, cez okná fučalo, podlahy boli poškodené, zdraté, steny opadané atď.

Takmer pri každej obytnej budove boli aj hospodárske objekty. Vo Valkovni patrili k jednotlivým bytom osobitne postavené maštale. Jednu používali aj traja, lebo každý si choval len jednu kravičku. Na chov viac kusov dobytku nebolo dosť krmu. Robotníci nemali polí, trávu kupovali na koreni od sedliakov a sami si ju kosili a sušili. Za mašťami boli aj chlieviky pre ošípané. Tie neskôr odstránili a ošípané chovali v mašťaliach, v osobitných *cárkoch*. V mašťali chovali aj králiky a tu sedávala aj hydina. Seno uskladňovali na mašťanom pôjde a spúšťali ho *senicou*. Pred osadou bola aj spoločná *pekáreň* (chlebová pec), v ktorej si každá rodina piekla chlieb a sama si pec vykurovala. Lenže túto pec postavili až po predaji budovy robotníkom (pozri ďalej). Pôvodne totižto v bytoch boli pece s ohniskami. V Zlatne č. d. 32 bol vzadu za domom hospodársky trakt, a to drevárne, mašťa a humno, všetko pod spoločnou strechou. Majiteľ bytu Ján Čiňo mal totiž 2 ha pôdy, ktorú obrábal. V Pohorelskej Maši pri dvojizbových domoch boli komory a drevárne vzadu vo dvore, kde bola aj záhradka. V Hámri je pri obytnom trakte osobitná obdĺžniková budova so štyrmi komorami a štyrmi mašťami.

Snaha po vedľajšej, či doplnkovej poľnohospodárskej činnosti bola u robotníkov horehronských železiární všeobecná. Každý sa usiloval získať si čo len malé políčko, pestovať základné plodiny, chovať kravu, hydinu ap. Vyplýva to zo sociálnych pomerov robotníctva. Mzdy boli pomerne nízke a najmä nie stále a isté. Keď na podnik doľahla hospodárska kríza, výroba sa obmedzovala, mzdy

¹⁰ V horehronských dedinách sa na osvetlenie používal *kozub*. *Košok* je teda jeho paralelou. Podobne aj v dedinách na západnom Slovensku (na Záhori) bol takýto výklenok v stene (komínek) a tiež slúžil na osvetlenie. V Pohorelej otvor na streche, slúžiaci na odvod dymu z povalového priestoru sa nazýva *koštok*, hoci poznajú aj názov *dymník*, tu všade bežný. Inakšie takáto zámena je v ľudovom názvosloví dosť bežná.

sa znižovali. A tu na Horehroní bývala práca prerušovaná aj pri nízkom stave vody, keď pre podniky nebolo na pohon strojov dosť vodnej energie. Možno teda konštatovať, že kovoŕníctvo má tu už staré korene, čo, pravda, umožňovali aj prírodné pomery. Železiarske podniky boli tu rozložené v údolí Hrona

Obr. 12. Zlatno, č. 15, pôdorys obytného traktu. Kreslili Zátapek a Poliak.

Obr. 13. Závadka nad Hronom, nová robotnícka kolónia s typovými rodinnými domami. Foto J. Mjartan.

vo viacerých osadách a v susedstve roľníckych dedín, kde všade bolo možné získať kus pôdy na obrábanie. Pavel Hapák toto kovoroľníctvo charakterizuje aj ako „výsledok nedostatočného rozvoja kapitalizmu, ako výsledok statkárskeho hospodárenia v tomto priemyselnom odvetví, čo ešte neumožnilo, aby sa robotník úplne zbavil pripútanosti k pôde“.¹¹ Táto pripútanosť k pôde má hlboké korene aj preto, že veľká časť slovenského priemyselného robotníctva sa regrutuje z roľníckych rodín a dedín, ba ešte stále z dedín dochádza do práce (denne, týždenne) v priemyselných podnikoch. V dedinách má stále bydlisko a pri ňom menšie výmery pôdy, záhumienky, prídomové záhrady ap., takže má možnosť pestovať viaceré poľnohospodárske plodiny, chovať statok, ošipané a hydinu a tak si dopĺňať zárobok z pracovného pomeru a naturáliami prispievať na výživu. Za týchto okolností je kovoroľníctvo na horehronských dedinách aktuálnym problémom aj v súčasnosti.

V rokoch po prvej svetovej vojne začínajú horehronské železiarske podniky upadať. Úpadok pokračuje ich postupným likvidovaním, ktoré sa zavŕšilo v období všeobecnej hospodárskej krízy v tridsiatych rokoch nášho storočia.¹² V týchto rokoch, v rámci likvidácie výroby sa podniky zbavovali aj podnikových robotníckych bytov, najmä tým, že záujemcom ich predávali do osobného vlastníctva. Ceny bytov boli dosť rozdielne, pretože objekty sa odhadovali podľa

¹¹ P. Hapák, *Dejiny*, c. d., 251.

¹² Podrobnejšie P. Hapák, *Dejiny*, c. d.; J. Mlynárik, c. d., 13 n.

rozmerov a polohy, ďalej podľa počtu a stavu vedľajších hospodárskych budov a podľa stavu, v akom sa obytné budovy nachádzali v čase predaja. Veď niektoré domy boli vo veľmi zlom stave a noví majitelia ich museli dôkladne opravovať. V Novej Maši sa kúpa skomplikovala tým, že firma nechala na budovách 80 tisíc Kčs daňových nedoplatkov, čo potom prešlo aj na nových drobných majiteľov bytov ako veľké finančné bremeno. Po dlhých prieťahoch im túto ťarchu odpísali a teraz každý majiteľ sám platí poplatky od svojho bytu. V spoločnej kolónii vo Valkovni si jednotlivé byty tiež odkúpili súkromníci a teraz si každý udržiava nielen byt, ale aj povalu a strechu nad ním. Rodinné domky v Pohorelskej Maši si tiež odkúpili robotníci a teraz v každom domci býva jedna rodina. Kúpna cena bytov (a domkov) sa stanovila jednotlivým uchádzačom aj podľa toho, koľko rokov v podniku pracovali. Starí robotníci dostávali domy lacnejšie, čiastočne ako odstupné. Tak napríklad dom č. 29 stál 7850,— Kčs, dom č. 30 už iba 4000,— Kčs aj so záhradou a niektoré domy boli aj za 2000,— Kčs. Kúpna suma sa mohla splatiť naraz alebo na splátky. Mnohí si vzali pôžičku v banke a tú splácali. V Novej Maši jednoizbový byt stál priemerne 700,— Kčs, za dvojizbový zaplatil Andrej Komora 1300,— Kčs. Z toho vyplýva, že časť robotníctva zostávala v horeuvedených osadách aj naďalej, jedni ako dôchodcovia, druhí ako príležitostní robotníci, konkrétne napríklad na stavbe železničnej trate Červená Skala—Margecany a i. Celkove však toto obdobie možno charakterizovať ako obdobie hospodárskeho úpadku a biedy so všetkými sprievodnými javmi, čo trvalo až do skončenia druhej svetovej vojny.¹³

Po oslobodení roku 1945 uskutočňuje sa reindustrializácia Horehronia. Prvým krokom k tomu bolo vybudovanie pobočného závodu podniku SIGMA pumpy, Olomouc v Závadke (od roku 1951), výstavba závodu Mostárne v Brezne, Tatrasmaltu v Pohorelskej Maši (od roku 1954), továrne na bižutériu vo Valkovni atď. a rozšírila a zmodernizovala sa aj ťažba dreva a práca na pilách v Polomke a Červenej Skale. V zápatí jednotlivé podniky prikrčili aj k výstavbe moderných robotníckych bytov, takže sa postupne likviduje bývanie v starých kolóniách.¹⁴

Prvé robotnícke byty postavili v Závadke nad Hronom pre zamestnancov závodu SIGMA pumpy. Sú to robotnícke rodinné domy, typové, jednoizbové s príslušenstvom, s jednotným pôdorysom a stavebným riešením, typu označeného T 40 — E, ktoré sú známe a bežné takmer na celom Slovensku.¹⁵ Z národopisného hľadiska nepôjde ani tu o technológiu stavby a ani o pôdorysné a vertikálne členenie domu, lebo toto v danom prípade nie je súčasťou ľudovej kultúry. Tu pôjde skôr o to, ako robotníci na Slovensku za budovania

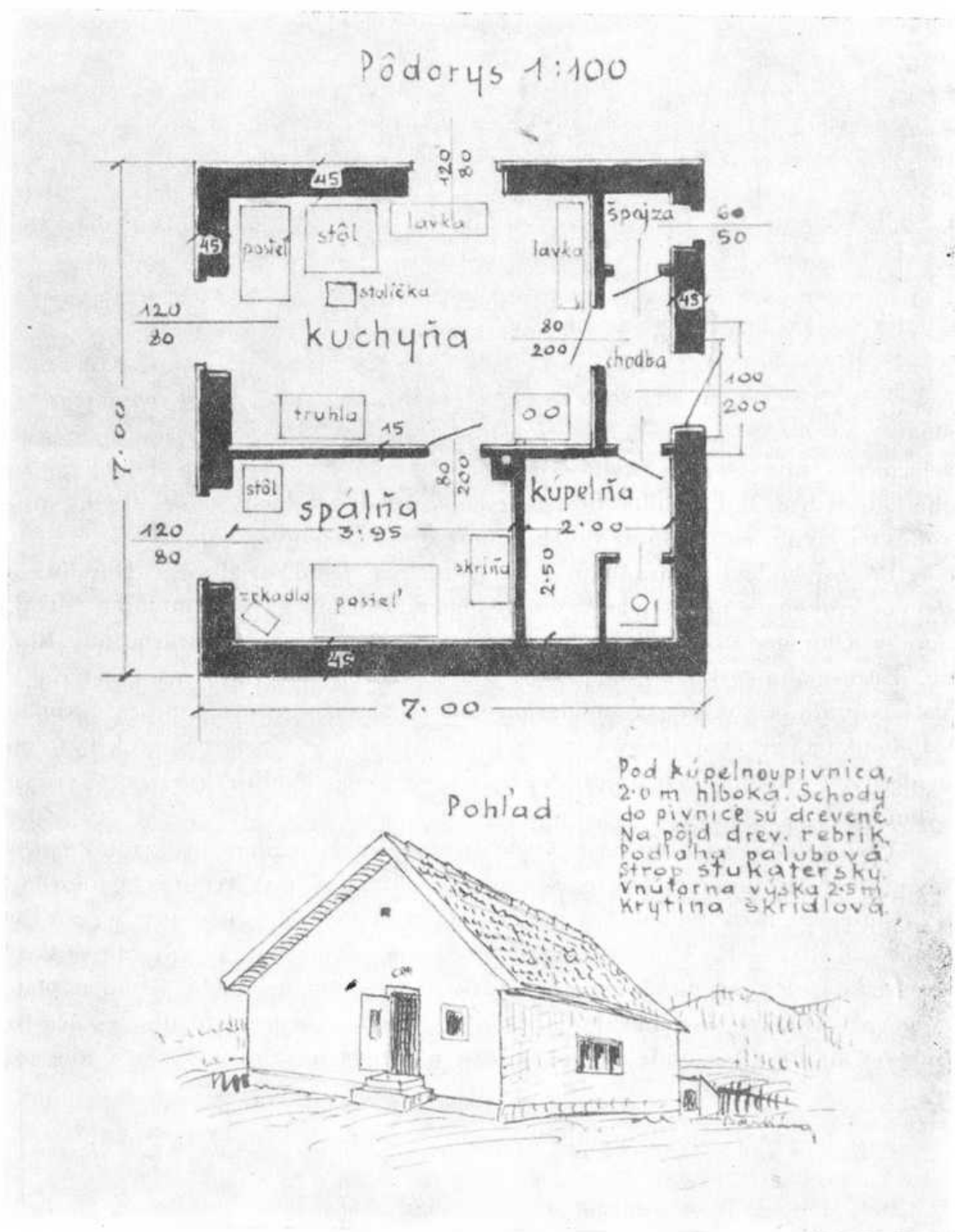
¹³ T e n ž e, c. d., 111 n.; T e n ž e, *Hospodársky, politický a sociálny vývoj Horehronia v rokoch 1918—1945*, Slovenský národopis 13, 1965, 192 n.

¹⁴ J. M l y n á r i k, *Horehronie v ľudovodemokratickom štáte (1945—1960)*, Slovenský národopis 13, 1965, 209 n.

¹⁵ Porovnaj J. M j a r t a n, *Banické sídlisko v Lehote pod Vtáčnikom (okres Prievidza)*, Slovenský národopis 12, 1964, 606 n.

socializmu tieto obytné objekty prijímajú, ako v nich bývajú, ako si ich prípadne prispôsobujú svojim potrebám a vkusu, alebo ako si ich upravujú podľa svojich náhľadov a pre svoje potreby, vcelku: ako sa na tento spôsob ubytovania dívajú.

Pri malých rodinných domoch doznieva ešte z minulosti sklon ku kovo-

Obr. 14. Závadka nad Hronom, pôdorys a interiér typového rodinného domu. Mierka 1 : 100. Kreslil E. Bárkány.

roľníctvu, čo sa prejavuje túžbou po vlastnom a oddelenom dvore a záhradke, kde chcú mať chlievy a chovať hydinu. Naproti tomu však sa dáva prednosť bývaniu v činžiaku, kde týchto podmienok niet. Rozhodujúcim však je, že činžiaky poskytujú pohodlnejšie bývanie a sú technicky vybavené.

Priam revolučný obrat nasal v stavaní súkromných rodinných domov. Sú to najčastejšie tzv. *štvorce* čiže domy štvorcového pôdorysu, vilového typu. Tu však už vôbec niet rozdielu medzi domami roľníkov, družstevníkov a robotníkov v priemysle, lebo všetci stavajú tento typ domu.¹⁶ Problém bývania horehronských robotníkov je v tom, že značná časť robotníctva pracuje v závodoch mimo tejto oblasti, často na dosť vzdialených miestach a jednako aj naďalej najradšej si domy stavajú vo svojich rodných dedinách a do práce denne alebo týždenne dochádzajú, často aj na väčšie vzdialenosti. Tak napríklad v Švermove bolo roku 1960 asi 2250 obyvateľov, z ktorých 614 bolo zamestnaných v priemysle. Z toho 95 % dochádzalo do práce do Lesného závodu v Červenej Skale, 20 % bolo zamestnaných v Tatrasmalte v Pohorelskej Maši, v Sigme v Závadke, v Mostárni v Brezne, v železiarňach v Podbrezovej a pri ČSD. Tí dochádzajú do práce denne, ale zostáva tu ešte vyše 300 robotníkov, ktorí pracujú vo vzdialenejších podnikoch, do práce dochádzajú týždenne. Niektorí pracujú až v Poprade, vo Zvolene, v Košiciach, ba aj v Ostrave a v Prahe. Tí potom dochádzajú domov len mesačne alebo polročne (informátor MNV, Švermovo). V Pohorelej pracovalo roku 1960 okolo 350 ľudí v rôznych priemyselných podnikoch a vyše tisíc ako lesní robotníci, baníci a na stavbách. Aj z nich mnohí odchádzajú na *týždňovky*. Podobná situácia je aj v ostatných dedinách Horehronia. Dnes sú už robotníci nielen v bývalých priemyselných osadách, ale vo všetkých dedinách Horehronia. A už nielen ako pastieri, uhliari a drevorubači, ale pracovníci veľkých priemyselných závodov na Horehroní, ďalej v Brezne, Podbrezovej, v Piesku, ba aj v mnohých vzdialenejších podnikoch.

Robotníci odôvodňujú tento stav tým, že doma majú naturálie z vlastných polí a záhrad, môžu si chovať tydinu, ošipané, prípadne aj kravu, takže sa im ľahšie žije ako v činžiakoch v mestách, resp. pri podnikoch, kde sú tieto možnosti vylúčené. Rozhodlo aj to, že doma pomocou príbuzenstva si ľahšie postavia rodinné domy, kým mimo bydliska by to nebolo možné.

A čo je napokon zo spoločenského hľadiska najviac dôležité, je, že dnes už niet spoločenských rozdielov medzi *hámorníkmi*, *pánmi majstrami*, v býv., coburgovských kolóniách a medzi roľníkmi v horehronských dedinách. V procese budovania socializmu sa postupne odstraňujú triedne protiklady a vzniká spoločnosť pracujúcich zo spoločensky a kultúrne blízkych zložiek a tento proces možno sledovať i vo vývoji bytovej kultúry.

¹⁶ Ich podrobnejší opis je v druhom zväzku národopisnej monografie *Horehronie* (v tlači).

Zusammenfassung

Zur Kategorie der Arbeiterwohnungen zählen wir auch die Wohnstätten der Landlosen und anderer armer Leute, die in den Dörfern am Oberlauf des Flusses Hron von gelegentlicher Lohnarbeit lebten und die armseligsten Hütten im Dorf bewohnten. Charakteristisch für diese Wohnungen ist einerseits ihr minderes Baumaterial, die meist kleineren Ausmaße der Räume, die bescheidene bis dürftige Ausstattung des Interieurs, andererseits besonders der Umstand, daß es meist zweiräumige Häuschen waren, die aus einer Stube und einem Hausflur bestanden. Solche Hütten gab es hier noch zu einer Zeit, als das dreiteilige Kammerhaus in der Slowakei bereits allgemein verbreitet war. Viele solche Zweiraumhäuser haben sich gerade aus den obenangeführten sozialen Gründen bis in die Gegenwart erhalten und stellen eine Retardation in der Entwicklung des slowakischen volkstümlichen Wohnhauses dar.

Am Ende des 18. Jahrhunderts begann man im oberen Grantal Hüttenwerke zu errichten und so entwickelten sich allmählich die Hüttenarbeitersiedlungen Hámor, Pohorelská Maša, Nová Maša, Zlatno, Švábolka, Valkovňa und Červená Skala. Die Gründung dieser Betriebe hatte einen Zustrom von Arbeitskräften zur Folge, teils fachlich gebildeter Meister, teils einfacher Arbeiter, für die in den Siedlungen Wohnstätten errichtet werden mußten. So entstanden in den Siedlungen einerseits große Wohnblocks, die „Kolonien“ genannt wurden, andererseits kleinere Zweizimmer-Familienhäuser, die auch der Betrieb errichten ließ. Schließlich erbauten sich auch manche Arbeiter eigene private Familienhäuser. Neben den meisten Wohnbauten gab es auch Wirtschaftsgebäude, denn die Arbeiter hielten auch Kühe, Schweine, Geflügel usw. und bauten auf winzigen Feldern die wichtigsten Nutzpflanzen an, um mit diesen Einkünften ihren Lohn zu ergänzen und aufzubessern. Hier sehen wir also die ersten Anfänge der sog. Metallbauern (*kovoročníci*), die sich am Oberlauf des Flusses Hron bis in die Gegenwart erhalten haben.

Für alle diese Wohnstätten gilt dieselbe Charakteristik, daß nämlich in einer Wohnung, sowohl in den „Kolonien“ wie in den kleineren Häusern, immer mehrere Familien zusammen wohnten, oft drei bis vier Familien in einer Wohnung oder einige Familien und mehrere Arbeiterwitwen in einem Häuschen. Diese Wohnungen waren also stets enge Massenquartiere. Auch in den privaten Arbeiterhäuschen wohnten meist mehrere Familien zusammen.

Ein weiteres Kennzeichen dieser Wohnungen war die gemeinschaftliche Küche, es gab also für alle Familien in einer Wohnung nur eine Küche. Gekocht wurde auf einer offenen Feuerstelle, jede Hausfrau kochte an ihren eigenen Feuer. Der Rauch zog durch einen über der Feuerstelle angebrachten Rauchfang (*koch*) ab oder wurde durch den offenen Kamin abgeleitet. Aus diesen Angaben geht hervor, daß die betriebseigenen Wohnungen keinen Fortschritt in der Wohnkultur bedeuteten, denn dieselben Verhältnisse herrschten damals auch in den Bauernwohnungen auf dem Dorf. Um das Jahr 1900 wurden die offenen Feuerstellen durch gemauerte Sparherde ersetzt, gewöhnlich wurden zwei solcher Sparherde in jeder gemeinschaftlichen Küche aufgestellt. Dieser Wechsel in der Art der Feuerstätten findet zur gleichen Zeit auch in den Dörfern statt. Zur Beleuchtung der Wohnräume dienten ursprünglich Kienspäne (*jakličky*), nach ihnen kamen etwa in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts Petroleumlampen in Gebrauch. Geheizt wurde mit Holz. Jeder Arbeiter erhielt durchschnittlich 24 Raummeter Brennholz jährlich als Deputat, was als ausreichend angesehen werden kann. Für die Beleuchtung und Beheizung der Stube hatten die einzelnen Familien zu sorgen, sie wechselten einander dabei wöchentlich ab.

Interessant waren auch die gesellschaftlichen Verhältnisse in diesen Siedlungen. Die Facharbeiter sonderten sich hier ziemlich streng von der Bauern- und Hirtenbevölkerung der Dörfer ab. Zwischen diesen beiden Bevölkerungsschichten gab es keinen gesellschaftlichen

Verkehr, ihre Angehörigen schlossen keine Ehen miteinander, noch gingen sie Gevatterschaften untereinander ein. Die Kolonisten hielten sich nämlich für eine gesellschaftlich höherstehende Schicht und ließen sich von den Dörflern „Herr Meister“ titulieren. Da jedoch die Arbeiter beim Bestellen ihrer kleinen Felder auf die Hilfe der Bauern angewiesen waren, wurde die anfängliche Isolierung immer öfter durchbrochen, auch deshalb schon, weil mit der Zeit auch viele Dorfbewohner in den Eisenhütten arbeiteten.

Als in den dreißiger Jahren unseres Jahrhunderts die Eisenwerke im oberen Grantal die Produktion einstellen mußten und liquidiert wurden, ermöglichte man es den Arbeitern, die Betriebswohnungen käuflich zu erwerben. Die Preise der Wohnungen waren je nach ihrer Größe, nach ihrer Lage und nach ihrem Zustand verschieden. Nach konkreten Angaben kostete eine Einzimmerwohnung etwa 700,— Kronen und eine Zweizimmerwohnung von 2000 Kës aufwärts.

Nach dem zweiten Weltkrieg begann 1949 die Reindustrialisierung des oberen Grantales. Es wurden hier mehrere große Industriebetriebe erbaut, die vielen Menschen Arbeit und Brot bieten. Trotzdem gibt es in dieser Gegend noch überschüssige Arbeitskräfte, sie gehen auch heute noch in entferntere Betriebe auf Arbeit, entweder täglich oder auf eine ganze Woche. Aus der Zunahme der Bevölkerung ergab sich die Notwendigkeit neue Arbeiterwohnungen zu bauen. Die Betriebe errichteten teils typisierte Einzimmerhäuschen, später aber neue große Miethäuser mit mehreren Wohnungen und moderner technischer Ausstattung. Geradezu massenhaft begannen auch die Arbeiter aus eigenen Mitteln Familienhäuser zu bauen. Sie haben meist einen quadratischen Bodenriß und gehören also zum sog. Villentypus. Diese ungewöhnlich rege, nie dagewesene, geradezu revolutionisierende Bautätigkeit erfaßte gleichermaßen die Industriearbeiter, wie die genossenschaftlichen Bauern, die Beamten, die Angestellten der Eisenbahn usw. Heute besteht zwischen den Wohnungen der einzelnen Kategorien der Werktätigen kein Unterschied mehr.

Auch die gesellschaftlichen Verhältnisse haben sich von Grund auf geändert. Heute gibt es hier keine antagonistischen Gruppen oder Klassen mehr, alle bilden eine einheitliche sozialistische Gesellschaft, die aus den gleichwertigen Gruppen der Arbeiter, der Bauern und der übrigen Werktätigen besteht.

СЛОВАЦКАЯ ЭТНОГРАФИЯ

Журнал Словацкой Академии Наук

Год издания XVIII, 1970, № 2

Издается четыре раза в год

Издательство Словацкой Академии Наук

Редакторы Д-р Божена Филова и Павол Стано

Адрес редакции Братислава, Кlemensova 27

SLOWAKISCHE VOLKSKUNDE

Zeitschrift der Slowakischen Akademie der Wissenschaften

Jahrgang XVIII, 1970, Nr. 2. Erscheint viermal im Jahre

Herausgegeben vom Verlag der Slowakischen Akademie der Wissenschaften

Redakteure Dr. Božena Filová und Pavol Stano

Redaktion Bratislava, Klemensova 27

SLOVAK ETHNOGRAPHY

Journal of the Slovak Academy of Sciences

Volume XVIII, 1970, No. 2.

Published quarterly by the Slovak Academy of Sciences

Managing Editors Dr. Božena Filová and Pavol Stano

Editor Bratislava, Klemensova 27, Czechoslovakia

L'ETHNOGRAPHIE SLOVAQUE

revue de l'Académie slovaque des sciences

Anné XVIII, 1970, No. 2. Paraît quatre fois par an

Aux Editions de l'Académie slovaque des sciences

Rédacteurs: Dr. Božena Filová et Pavol Stano

Rédaction Bratislava, Klemensova 27

SLOVENSKÝ NÁRODOPIS

Časopis Slovenskej akadémie vied

Ročník XVIII, 1970, číslo 2. — Vychádza štyri razy do roka

Vydáva Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied

Hlavná redaktorka Dr. Božena Filová

Výkonný redaktor Pavol Stano

Redakčná rada: prof. Dr. Rudolf Bednárík, Dr. Soňa Burlasová, Dr. Emília Horváthová,

Dr. Soňa Kovačevičová, Dr. Jaroslav Kramářík, Dr. Michal Markuš, doc. Dr. Ján Michálek,

Dr. Ján Mjartan, Dr. Štefan Mruškovič, Dr. Viera Nosáfová, prof. Dr. Ján Podolák

Technická redaktorka Jarmila Macherová

Redakcia: Bratislava, Klemensova 27

Vytlačili Tlačiarne Slovenského národného povstania, n. p., Martin

Jednotlivé číslo Kčs 20,—, celoročné predplatné Kčs 80,—

Výmer PIO 2385/49-III/2

Rozširuje Poštová novinová služba, objednávky a predplatné prijíma PNS — ústredná expedícia tlače, administrácia odbornej tlače, Gottwaldovo nám. 48, Bratislava. Možno objednať aj na každej pošte alebo u doručovateľa. Objednávky do zahraničia vybavuje PNS — ústredná expedícia tlače, Bratislava, Gottwaldovo nám. 48/VII

© by Vydavateľstva Slovenskej akadémie vied 1970